

Villa Ängsäter, en äldre villa på Särö, i trädgårdshistoriskt perspektiv

Innehåll

Sammanfattning.....	2
Särö.....	3
Villa Ängsäter under 1800-talet.....	3-4
1900-1950.....	4-5
1950 till nutid.....	6
Källförteckning.....	7

Bilder

Sammanfattning

Särö i Släps socken, norra Halland var under 1800-talet välkänt för sin rika och ovanliga växtlighet.

Vid 1800-talets mitt hade Särö blivit en etablerad och populär badort. Ett flertal enfamiljsvillor och andra bostadhus byggdes för att hysa badgäster och andra sommarboende.

Villa Ängsäter, som uppfördes 1858, var den största och mest påkostade bland villorna. Till Ängsäter hörde och hör en stor parkartad tomt. Under de gångna 150 åren har olika typer av trädgård anlagts och förändrats på Ängsäters tomt.

Trädgårdens utformning och nyttjande har i hög grad påverkats av var tidsepoks natur- och skönhetsuppfattning samt intresse för trädgårdsodling.

Särö har behandlats tämligen utförligt i litteraturen. Emellertid har de trädgårdshistoriska aspekterna i stort sett förbigåtts. Exempelvis saknas uppgifter om växtmaterialen i de trädgårdar som anlades under badortsepoken och framåt i tiden. Det stora bildmaterialet från Särö kompenserar i någon mån denna brist och visar att det fanns ett påtagligt trädgårdsintresse.

Särö

Halvön Särö med en yta om 150 hektar ligger i i Kungsbacka kommun, cirka 2,5 mil söder om Göteborg. Under 1800-talet var Särö helt skild från fastlandet genom ett segelbart sund (se karta från 1888, bild 1). Fram till 1890-talets slut tillhörde hela ön ägaren av Särö säteri. Lantbruk var den traditionella huvudnäringen.

Särö var välkänt för sin rika och ovanliga växtlighet, vilket stod i stark kontrast till det omgivande karga och sterila landskapet. *“En blomsterkvast tappad i ett stenrös”* för att citera Viktor Rydbergs ord om Särö år 1860.

Skogarna på Särö har lång kontinuitet. Pollenanalytiska undersökningar visar att Särö varit oavbrutet skogbevuxet sedan 500 f.kr.

“Särö hafsbad- och skogslufts-kurort”

Övertygelsen om de positiva medicinska effekterna av havsbad går tillbaka till 1600-talets England. I Sverige kom flera havsbad att etableras under 1800-talets första hälft. 1839 beslutade säteriets ägare att anlägga ett havsbad och etablera Särö som en badort.

Under 1800-talets andra hälft lät säteriets ägare uppföra ett tjugofemtal villor och andra bostadshus för uthyrning till badgäster. Husen byggdes i vind- och solskyddade lägen omkring de skogsklädda höjderna. Många villor utarrenderades. Arrendetiden varierade mellan 10 och 49 år. Andra återkommande villkor var att villorna endast fick användas från juni till och med september och att inga träd fick fällas utan tillstånd.

1800-talets andra hälft präglades av den framträngande industrialismen, städernas snabba tillväxt men även av starka naturromantiska ideal.

Sedan antiken har idén om att lämna staden för ett sunt liv på landet attraherat många. Genom byggandet av friliggande villor avsedda för en familj och enbart för boende (ej lanthushållning) och tack vare förbättrade kommunikationer blev det möjligt för välbärgade grupper att under sommarmånaderna söka förverkliga detta ideal. Dessa faktorer kom att i hög grad bestämma Särös utveckling och karaktär.

Villa Ängsäter under 1800-talet

Ängsäter är belägen på Särös östra del (markerad med 5 på kartan, bild 1). Huset uppfördes 1858 och dess arkitektur anses gå tillbaka till den stiltradition inom italiensk lantbostadsarkitektur som kallas “casino á la italienne” eller “villa rustica”.

Ängsäter var vid denna tid Särös största och mest påkostade villa med många intressanta och originella detaljer. Arkitektens namn är okänt och originalritningarna tycks ha förkommit. Ängsäters läge med fasaden mot öster, skuggat av grönska, med utsikt över ett öppet landskap och bergformationer i fonden samt ett vattennära läge stämmer väl med den tidens naturromantiska ideal.

Naturens skiftningar, växlingar mellan ljus och skugga gav den eftersträlvade naturupplevelsen, vilken skiljer sig mot vår tids sol- och ljusdyrkan.

Ängsäters tomt, ca 7000 kvm, består till drygt hälften av ett tämligen flackt område mot norr, syd och öster. Mot väster och sydväst finns ett bergsparti, vid vars fot bostadshuset placerats. På en bergsavsats ligger en mindre lekstuga som sannolikt byggdes vid ungefär samma tid som bostadshuset.

Samtida avbildningar visar att den naturliga vegetationen omgav huvudbyggnaden på tre sidor.

Vid den östra fasaden fanns ingen skymmande vegetation, vilket lämnade en öppen utblick mot det omgivande landskapet (bild 2-5). Sannolikt ett avsiktligt samspel mellan arkitektur och natur.

Den dominerande trädgårdsstilen var vid denna tid den skotska stilen. Den kännetecknas av en stilblandning med element från olika epoker, såsom barockträdgårdens symmetri och den engelska landskapsparkens mjuka former.

Övergripande var att trädgården sågs som en förskönad och förädlad natur. Växterna var det centrala i trädgården och nu ökade det tillgängliga sortimentet i tusentals.

På villatomten ville man skapa dels en förtätad version av landskapsparken, dels omväxling och kontrastverkan i form, färg och material. Träd, buskar och blommor med olika växtsätt och i olika starka färger ställdes mot varandra. Det fanns en motvilja mot raka linjer och regelbundna former.

På plana och överskådliga ytor framför huvudbyggnaden planterades skulpturgrupper, dvs rikt dekorerade blomsterarrangemang. Träden skulle växa fritt och bädda in byggnaderna i grönska. Sittplatser i den eftertraktade skuggan, t ex i bersåer, var viktiga; likaså urnor, krukor, möbler och andra dekorationer.

Slingrande trädgårdsgångar var en mycket viktig del. Gångarna skulle vara tillräckligt breda så att två personer i bredd skulle kunna beskåda trädgården under stillsamma promenader.

Kartan (bild 1) visar ett gångsystem runt huvudbyggnaden och i litografin från 1860 (bild 3) ses promenerande människor, helt i tidens anda.

Samtida avbildningar av andra villor och trädgårdar på Särö visar att "tapetgrupper" förekom (bild 6, 7)

Jag har inte funnit någon sådan bild för Ängsäters del, men enligt skriftliga uppgifter har det funnits "trädgårdsanläggning" på de flacka ytorna söder och öster om huvudbyggnaden. Det torde därför vara ett rimligt antagande att det funnits en eller flera mönsterrabatter på Ängsäter. Vad gäller växtmaterialet saknas för närvarande uppgifter.

1900-1950

Mot slutet av 1800-talet ökade intresset för trädgårdskonsten i Sverige. Den tyska stilen dömdes ut som föråldrad och konstlad. Färg- och kontrastrika mönsterplanteringar ansågs grälla och vulgära. Istället eftersträvade man en mer arkitektonisk stil som skapade ett tydligt samband mellan hus och trädgård. Man ville bevara tomtens naturliga karaktär. Befintliga träd skulle så långt som möjligt bevaras.

Perennerna kom i fokus och massplantering av perenner, gärna vildväxande, i friare former blev ett ideal. Buskar användes såväl friväxande som klippta, ansade eller spaljerade. Husets samhörighet med trädgården skulle förstärkas genom att klättrväxter leddes upp på fasaden. Den svenska ängen var ett annat ideal som man försökte skapa genom insädd av rätt gräs och

ängsblommor, eller genom vård av den ursprungliga floran.

Det ansågs att det fanns för många grusgångar i de äldre trädgårdarna. Istället skulle gångar och trappor anpassas efter terrängen och vara byggda av material från platsen. Huggen granitsten och kalksten användes ofta.

På Särö avstyckades och såldes ett stort antal fastigheter under denna period.

På en del tomter uppfördes bostadshus som kunde användas för året-runt boende. Dock var de flesta husen sommarbostäder och Särö var i första hand en sommarort, även om badortsverksamheten successivt avklingade. Vid periodens slut fanns cirka 90 bostadshus på Särö.

1898 hade Ängsäter avstyckats som en egen fastighet och sålts till den tidigare arrendatorn. I Mona S. Roths bok "Särösomrar" (1964) står:

"...och 1919 Folke Jonssons Lysholmen... där trädgårdsarkitekt Björn Harald planerade trädgården. Det var ej första gången en expert anlätades för sådant. Långt tidigare hade Rudolf Abelin varit behjälplig med trädgårdsanläggning till Hellings Ängsäter."

I Johan G. Westerbergs c-uppsats i konstvetenskap om Ängsäter (1978) står:

"...i början av 1900-talet, då den kände Rudolf Abelin vid Norrvikens trädgårdar i Båstad... anlätades för utformningen av parken."

Trädgårdsskaparen Rudolf Abelin (1864-1961) var även utbildad trädgårdsmästare. Hans fria förhållande till de historiska trädgårdsstilarna och hans öppenhet för influenser från österländsk trädgårdskonst, gjorde att han som trädgårdsarkitekt var fri i valet av uttrycksmedel.

Abelin såg trädgården som en integrerad del av det omgivande landskapet, trädgården borde anläggas och utvecklas utifrån de lokala förutsättningarna och i harmoni med naturen. Hus och trädgård skulle samkomponeras genom stegvisa övergångar, i form av rabatter nära huset, terrasser och gräsmattor, till mer naturlig park som i sin tur anslöt till det omgivande landskapet.

I rabatterna skulle det finnas en blandning av perenner, lökväxter och ettåriga blommor för att de inte skulle se överblommade ut. Lökväxter och enkla blommor kunde få växa fritt i gräset. Färgerna skulle vara milda. Gångarna borde vara anpassade till terrängen och så få som möjligt. Dammar och stora urnor var lämpliga dekorationer. Abelin var också en varm förespråkare för frukt- och köksträdgårdsodlingen.

Det centrala för Abelin var att trädgården skulle vara en plats där människor vistades och upplevde "trefnad".

Av ovan citat och fotografiet från 1914 (bild 8) kan man dra slutsatsen att Abelin planerade om Ängsäters trädgård någon gång mellan 1900 och 1910

Fotografiet visar stora förändringar jämfört med litografin från 1863 (bild 3). Fritrappan mot gräsmattan har byggts ut och försetts med räcke och spaljé. Blommande rabatter omger husgrunden, från övervåningen hänger blomlådor och på fasaden en klätterväxt.

Enligt Westerberg (1978) visar fotografier av senare datum att huset var praktiskt taget inramat i vildvin. Två stora urnor med (frukt?)träd och trädgårdsmöbler står utplacerade. Fler gångvägar tycks ha anlagts och de, i likhet med huset och trädgården i övrigt, ser mycket välhållna. Ett flygfotografi från 1947 visar att gångarna då fortfarande fanns kvar. Intrycket blir att detta är en trädgård som man verkligen vistas i.

Dessa förändringar förefaller överensstämma med Abelins synsätt och kan därför förmodas vara resultatet av hans plan för Ängsäter.

Det finns ett annat område på tomten med en helt annan typ av trädgårdsanläggning som eventuellt också kan tillskrivas Abelins inflytande. Det gäller bergspartiet mot väster och sydväst. Där finns gångstigar, terrängtrappor, terrasseringar och en damm för brandskydd och trädgårdsbevattning samt spår av en uppmurad utsiktsplats ("punschlund" enligt Westerberg) Nivåskillnaden är cirka 15 meter och fullt tillräcklig för att ge detta "trädgårdsrum" en helt annan atmosfär och utblick över landskapet.

Denna anläggning kan helt eller delvis ha funnits innan Abelin blev inkopplad, men det förefaller föga troligt att en arrendator eller säteriets ägare skulle ha bekostat byggandet av en (sannolikt mycket) kostsam anläggning. Mer sannolikt är att det skedde efter att Ängsäter hade friköpts 1898.

Till saken hör att det för närvarande saknas ritningar eller andra skriftliga uppgifter (utöver ovan citat) om Abelins plan för Ängsäter.

I dag är området i stort sett igenvuxet. Det förefaller som det har gått många decennier sedan denna del av tomten nyttjades som ett "trädgårdsrum"

Beträffande växtmaterialet i bergspartiet kan sägas att där finns en för orten vanlig blandskog av ek, andra lövträd och tall. Där växer tibast och två "ovanliga" tallar som troligen är planterade. Vidare en, stensöta, kaprifol och liljekonvalj.

På flera ställen i trädgården finns rhododendronbuskage av varierande storlek. Det finns skäl att tro att de är resultatet av Abelins inflytande. Plantering av rhododendron låg i tiden. Som exempel kan nämnas att kronprinsessan Margareta planterade den första rhododendron på Sofiero år 1907. Abelin kom senare att själv plantera rhododendron i Norrvikens trädgårdar.

1950 till nutid

Under några decennier efter andra världskriget avtog trädgårdsintresset samtidigt som färre privatpersoner hade ekonomisk möjlighet att anlita yrkeskunnig trädgårdshjälp. En lättskött, till och med "underhållsfri", trädgård eftersträvades. På senare tid har utvecklingen vänt och intresset för trädgård och odling har förmodligen aldrig varit så stort som för närvarande.

Under denna period har Särö gradvis förändrats från en sommarort till en villaförstad med ett tiotal flerbostadshus. Antalet bostadshus uppgår till cirka 200 st. Jordbruket och handelsträdgården har upphört. Den gamla jordbruksmarken har delvis bebyggt, delvis blivit golfbana och delvis lämnats oexploaterad i syfte att bevara en öppen landskapsbild. Vissa delar av Särö har blivit naturreservat eller har någon annan form av bevarandeskydd.

Området närmast Ängsäter har till stor del bebyggt, men Ängsäters tomt har inte avstyckats och bebyggt. 1961 genomfördes en omfattande restaurering av huvudbyggnaden; bland annat utgrävdes en källare och i samband med detta höjdes grunden med cirka en halv meter. Ängsäter är numera en permanentbostad.

Som framgår av fotografiet från 1979 (bild 7) var trappan till trädgården borttagen. I dag är den åter på plats. Bilden visar också att gångarna ersatts med en gräsmatta. Tomten avgränsa mot norr och öster av en ca 150 meter lång hagtornshäck, på den stora gräsmattan finns några fruktträd. Vid den östra fasaden finns en rabatt. Ett tjugotal stora lövträd, främst ek, samt flera rhododendronbuskage finns utsprida på tomtens flacka del och längs med berget. Växtligheten på bergspartiet har lämnats till fri utveckling. Villa Ängsäter och dess tomt ger ett välskött intryck.

Källförteckning

Björkman, I. (red): Norrvikens själ. Hyllning till Rudolf Abelin. 2006

Björkman, I.: Pollenanalytisk undersökning av råhumusprofiler från Särö Västerskogs naturreservat och Särö Nordanskog i norra Halland. Länsstyrelsen Halland, meddelande 2004:7

Flinck, M.: Tusen år i trädgården. Stockholm 1994

Heyman, K.: Särö genom tiderna. Göteborg 1991

Roth, M. S.: Särösomrar. Göteborg 1964

Rydberg, V.: Särö
I: Vandringar i Göteborg, s. 21-23. Göteborg 1963

Stackell, L.: Västkusten förr. Badortsmiljöns liv och bebyggelse under 1800-talet. Stockholm 1975

Särö Hafsbads- och skogslufts-kurort jemte plankarta. Göteborg 1888

Särö. Kulturhistorisk inventering. Stiftelsen Hallands läns museer Halmstad och Varberg. Landsantikvarien Halmstad. 1979

Waern, K.: Rudolf Abelin (1864-1961).
I: Andersson, T. m.fl. (red): Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år, s. 136-145. Stockholm 2000

Westerberg, J. G.: Ängsäter. En äldre villa på Särö.
Uppsats C 2. Konstvetenskapliga institutionen. Göteborgs universitet. 1978

Wilke, Å.: Villaträdgårdens historia. Stockholm 2006